

Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok vizsgálata a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századában

1. Bevezetés. – Jelen dolgozat egy, a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századának névszóinflexiós nyelvi változóit történeti szociolingvisztikai keretben, korpusznyelvészeti módszerekkel vizsgáló PhD-értekezés részeként a hazai elektronikus korpuszalapú diakrón nyelvészeti vizsgálatok megindulásához kíván hozzájárulni a maga szerény eszközeivel és eredményeivel. A vizsgálat céljára összeállított elektronikus korpusz 2001 és 2004 között jött létre, számítógépen rögzített, ún. plain ('egyszerű', korpusznyelvészeti értelemben 'nem annotált') szöveggyűjtemény, amely 238 877 szövegszóból (mintegy 1 200 000 n-ből) áll. A szövegminták rögzítése betűhív átiratban történt, ún. procedurális kódolású állományokban (azaz szövegszerkesztővel, nem nemzetközi szabványok szerint, hanem az egyedi kívánalmaknak megfelelő formai megoldásokat alkalmazva), amely ugyan a korpuszkészítés kevésbé szakszerű módját jelenti, és az elkészült korpusz terjesztését is korlátozottabban teszi lehetővé, azonban a rögzítésre és feldolgozásra rendelkezésre álló eszközök ezt a megoldást kívánták meg. A feldolgozás ún. számítógépes konkordanciaprogramok segítségével történt, amelyek közül több ingyenesen letölthető a világhálóról. (A korpusznyelvészetről, a korpuszkészítés módjairól, a korpuszfajtákról, a konkordancia-programokról l. MCENERY–WILSON 2003., SZIRMAI 2005., ill. a korpuszokról, a korpuszkészítés legszakszerűbb módjáról az MTA Nyelvtudományi Intézete munkatársainak részvételével 2006. február 20-án tartott MANyE-ülés anyagát a világhálón: <http://corpus.nytud.hu/manye>.)

2. A korpuszba került szövegek. – Mivel célom a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség kezdeteinek a vizsgálata, ezért az 1527–1576. között megjelent magyar nyelvű nyomtatványok mennyiségileg és minőségileg reprezentatív korpuszát állítottam össze. Speciális gyűjtemény ez, amely nem alkalmas az időszak nyelvéllapotának vizsgálatára, hiszen arra nézve nem reprezentatív (nem szerepelnek benne a másik fő tanulmányozható

kommunikációs forma, a kézíratos írásbeliség emlékei), ám a könyvnyomtatás nyelve mint kialakulóban lévő új nyelvváltozat a lehető legjobban képviseltetve van.

A mennyiségi reprezentativitást a következők szerint biztosítottam. A korszakból a „Régi magyarországi nyomtatványok” című bibliográfia (RMNy.) szerint 196 magyar nyelvű műről van tudomása a könyvtudománynak. Ebből 57 elveszett, vagy olyannyira töredékes formában maradt fenn, hogy érdemi nyelvészeti szempontú vizsgálatoknak aligha vethető alá. A hozzáférhető többiből 103 nyomtatvány mintái kerültek a gyűjteménybe. A kihagyott művek többnyire olyanok, amelyeknek szerzőjétől ugyanazon nyomdából közel azonos időből, azonos műfajú szövegből már került be részlet (l. alább, a minőségi reprezentativitásról elmodottakat). A 103 minta mindegyike vagy az adott szöveg 5%-a, azaz 20 oldalanként 1 oldalnyi, vagy a kisebb nyomtatványok esetében legalább 1000 szövegszónyi részlet. Tíz rövidebb szöveg így teljes terjedelmében bekerült.

A minőségi reprezentativitást a következők biztosítják. Lehetőség szerint minden szerzőtől, minden nyomdából, minden kiadási évből, minden szövegtípusból (a kalendáriumtól a bibliafordításig) szerepel szövegrészlet. Ezen tényezők együttes reprezentációjára törekedtem (így pl. egy-egy szerzőnek akár minden műve szerepelhet a korpuszban, ha azok különböző helyeken és/vagy különböző kiadási évben és/vagy különböző műfajban jelentek meg). A szövegtípus (műfaj) szerint a következő csoportokat állapítottam meg: bibliafordítás (vagy -részlet), énekeskönyv, hitvitázó (vallásos) próza, kalendárium, nyelvtan, prédikációgyűjtemény, törvénykönyv, világi próza, verses próza. A korpuszba került szövegek RMNy.-számai alább, a 4. B–D) pontokban megtalálhatók.

3. A korpusz feldolgozása a már említett konkordanciaprogramokkal történt. Ezek az egyszerű számítógépes alkalmazások a digitális formában tárolt szövegek különböző szempontú feldolgozására alkalmasak. A megfelelő utasításokat megadva összegyűjtik például egy-egy szó összes előfordulását egy vagy több szövegből, de alkalmasak ún. kollokációk (együttes előfordulások) keresésére is. Jelen vizsgálatban szórészletek keresését kellett végrehajtani. A keresőprocedúra a nem annotált korpuszok esetében jóval körülményesebb (a részletes ismertetésétől terjedelmi okokból itt eltekintek, de l. KALCSÓ 2005.). A homonim alakokat például manuálisan kell szétválogatnunk és a betűhív átirásból adódó ortográfiai variánsok mindegyikére tekintettel kell lennünk a keresőkérdések megadásánál, ám a végeredményül kapott adatok mindenképp megérik a fáradságot, és a hagyományos filológiai kutatómunka idejét még így is jelentősen lerövidíthetjük. A teljes névszóinflexió adattár 31 039 szóalakból (67 578 adatból) áll, számítógép segítségével ekkora adatmennyiség összegyűjtése még egy kisebb kutatócsoportnak is hetekbe-hónapokba kerülne. Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok összegyűjtése például viszonylag egyszerű feladat, mivel az *r*, *b*, *l* betűknek nincsenek helyesírási variánsaik a nyomtatványokban (a ragokban az *l* persze lehet hosszú), a *t* esetében pedig csak a *th*-s jelölést kell még figyelembe venni, és könnyebbség az is, hogy ezek a toldalékok nem használnak. A magánhangzók sokszínű jelölésére pedig nem kell tekintettel lenni, hisz a legtöbb program lehetővé teszi a helyettesítő jelek (ún. wildcardok) alkalmazását. Tehát például egy hasonló formájú keresőkérdésre: „**b?l*” megkaphatjuk az összes olyan szóalakot, melynek végén *b*, valamilyen másik betű és *l* áll. (A „*” tetszőleges hosszúságú betűsorozatot helyettesít, a „?” egyetlen tetszőleges betűt.) Mivel a magánhangzót jelölő betű lehet kétjegyű is, meg kell adnunk még a következő keresőkérdést: „**b?l?*”. A teljesség jegyében ellenőrizhetjük még a „**b?l?*”, „**b?l??*”, „**b?l?*”, „**b?l??*” keresések eredményeit is, hogy megkapjuk a hosszú *l*-es adatokat, vagy a nem szóvégi példákat – a XVI. századi nyomtatott szövegekben például gyakran előfordul, hogy az *is* partikulát egybeírják: „De ezt en zent

irasbulis megh bizonyítottam” (RMNy. 1: 15. 03 r.¹). Az ilyen keresések eredményei között lehetnek hamis adatok, amelyeket kiemelhetünk (pl. az utolsó keresőkérdésre megkaphatnánk a *balul*, *belül* szóalakokat is), de ha ezeket a vizsgálatba statisztikai hibalehetőségként beleszámítjuk, akkor is viszonylag megbízható eredményeket kaphatunk. (Jelen vizsgálatban a kézi szortírozást választottam, hogy a lehető legkisebbre csökkentsem a hamis adatok számát.)

4. Az elativusi, delativusi és ablativusi esetek nyelvi változói. – A magyar nyelvi egységesülés, más szóval sztenderdizáció vagy sztenderdizálódás szakirodalma igen gazdag. Sok jeles nyelvészünk foglalkozott a kérdéskörrel, jó néhánynak pedig kimondottan kutatási területe is (a teljesség igénye nélkül I. BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, MOLNÁR JÓZSEF, PAIS DEZSŐ, PAPP LÁSZLÓ, SZATHMÁRI ISTVÁN, TRÓCSÁNYI ZOLTÁN stb. munkáit). A jelen dolgozat tárgyát is képező változókat (más változókkal együtt) többen vizsgálták, ám vagy szűkebb korpuszon, vagy az írásbeliség másik színterén, a kéziratok nyelvelmékeken, vagy pedig későbbi korok nyelvállapotát a középpontba állítva. A legtöbb munka megegyezik abban, hogy a ragsor alaki változóinak megoszlásában ritkán állapít meg határozott irányokat, inkább csak konstatálja az ingadozást, és a ragok mai sztenderdhez viszonyított zártabb vagy azzal megegyező voltát. MOLNÁR JÓZSEF hasonló méretű és összetételű – nem digitálisan rögzített – korpuszon vizsgálta meg a ragsor alaki változóit és más változókat (MOLNÁR 1963.), ám eredményeit ő is külön-külön, szerzőnként, sőt nyomtatványonként, a tágabb összefüggések és az esetleg kirajzolódó rendszer felvázolása nélkül adta közre. A megismételt, immár digitális korpuszalapú vizsgálat egyszerre lehet kontrollja MOLNÁR eredményeinek és azok tükrében saját magának, továbbá megkísérrelheti pótolni a rendszerezés elmulasztott lehetőségét.

Ezen ragok nyomtatványokban megjelenő alakváltozatait a szociolingvisztikából kölcsönzött kifejezéssel XVI. századi függő nyelvi változók megjelenésének tartom. A történeti nyelvészeti kutatásokban egyre inkább érvényesülő szociolingvisztikai szemléletmódhoz kívánok csatlakozni ezzel, mely szerint az alaki változatok mögött nem csupán dialektális különbségek lehetnek, hanem a nyelvhasználat társadalmi beágyazottságából adódó rendszerű eltéréseként is fölfoghatók. A legújabb szakirodalomból jól példázza ezt a szemléletet NÉMETH MIKLÓS doktori értekezése (2004.), amely a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatról mutat ki csak az írásbeliségre és az írott nyelvi sztenderdizációra (és ilyen értelemben bizonyos társadalmi rétegre) jellemző jelenségeket. A valódi nyelvhasználatot – különösen a nyelvtörténeti vizsgálatok esetében – leghívebben megközelítő felfogás minden bizonnyal a területi, társadalmi, egyedi különbségeket és a nyelvváltozást egyaránt szem előtt tartó ún. *d i m e n z i o n á l i s n y e l v s z e m l é l e t* (vö. JUHÁSZ 2002: 165–72), amely egyszerre jelent történeti szociolingvisztikát, történeti dialektológiát (vagy akár történeti geolingvisztikát) stb. Ennek jegyében a következő kérdésekre keresem a választ. 1. A fenti esetek ragjainak milyen változói jelennek (jelenhetnek) meg a formálódó nyomtatott írásbeliségben? 2. A megjelenő változók milyen arányban fordulnak elő? 3. Milyen típusokra, csoportokra lehet osztani a nyomtatványokat a változóértékek megoszlása alapján? 4. Ezek mögött a nyelvi változatosság mely tényezői állnak, melyek azok a független változók, amelyek függvényében a függő változók értékei megoszlást mutatnak? A megoszlás főként területi, társadalmi vagy egyéb okokra vezethető-e vissza?

BENKŐ LORÁND a következőt írja a vizsgált ragsorról: „Míg a *-ból/-ből* és *-ról/-rő*/háztározóragok hosszú magánhangzója nyíltabb irányú (*ó, ő*) monoftongizáció révén jött létre,

¹ Itt és a továbbiakban a nyomtatványok példáinak lelőhelyére a következő rendszer szerint hivatkozom: RMNy-szám, ívszám, majd a *rektó*, ill. *verzó* szócskák rövidítése.

addig a mai *-tól/-től* rag – a *těj ~ tőj* ’tő’ szó diftongusának zártabb monoftongizációja következtében – jórészt *-tül/-tűl* formájúvá alakult ki. Ennek a fejlődésnek megfelelően középkori nyelvelméink nagyobb részében a *-ból/-ből*; *-ról/-ről*; *-tül/-tűl* ragsort, illetőleg ennek előzményeit találjuk [...]. Egyes nyelvjárástípusokban azonban már a XV. század folyamán analógiás kiegyenlítődés történt: az *ó*, *ő*-s változatok lettek uralkodóvá a ragsor minden tagjában [...]. Az *ó*, *ő*-s kiegyenlítődés középső és főként keleti nyelvjárástípusainkra volt jellemző. Tiszta *ú*, *ű*-s kiegyenlítődésre, vagyis *-búl/-bűl*; *-rúl/-rűl*; *-tül/-tűl* ragsorra a XV. századból nincs példánk. A következő században azonban ez a folyamat is megindul, elsősorban a nyugati magyar nyelvterületen.” (BENKŐ 1957: 81., a térképmellékleteken a ragsor történeti változásai.) Hasonló képet vázol föl KOROMPAY KLÁRA is (1988: 605–10, 1992: 355–410), azzal a különbséggel, hogy az utóbbi felteszi a *těj ~ tőj* nyíltabb irányú fejlődését is, amelynek eredményeképpen a kései ómagyarban a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* kombináció (a TNyt. alapkorpuszában főtipusként) is megjelenik, illetőleg a kései ómagyar korban a keleti-északkeleti vidékek esetében számol egy *-ból/-ből*, *-rúl/-rűl*, *-tül/-tűl* ragsorral (UŐ 1992: 373–5). Vagyis lehetséges, hogy egyrészt bizonyos nyelvjárásokban már a kései ómagyarban a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* ragsor a kiinduló helyzet (ez esetben a zárt irányú kiegyenlítődésről természetesen nem beszélhetünk), másrészt a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tül/-tűl* kiinduló helyzetből kétféle irányban indult meg az analógiás kiegyenlítődés a kései ómagyar korban: egyfelől a középzárt alakok (a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* ragsor), másfelől a zárt alakok (a *-búl/-bűl*, *-rúl/-rűl*, *-tül/-tűl* ragsor) kizárólagos használata felé. A két szélső állapot közötti átmeneti vagy ingadozó kombinációk elvileg a következők lehetnek:

A középzárt irányban:

1. *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* ~ *-tül/-tűl*

A zárt irányban:

2. *-ból/-ből*, *-ról/-ről* ~ *-rúl/-rűl*, *-tül/-tűl*
3. *-ból/-ből*, *-rúl/-rűl*, *-tül/-tűl*
4. *-ból/-ből* ~ *-búl/-bűl*, *-rúl/-rűl*, *-tül/-tűl*

Előfordulhat, hogy egyszerre a ragsor delativusi és ablativusi, ill. elativusi és delativusi tagjában, esetleg mindháromban egyszerre van jelen az ingadozás:

5. *-ból/-ből*, *-ról/-ről* ~ *-rúl/-rűl*, *-tól/-től* ~ *-tül/-tűl*
6. *-ból/-ből* ~ *-búl/-bűl*, *-ról/-ről* ~ *-rúl/-rűl*, *-tül/-tűl*
7. *-ból/-ből* ~ *-búl/-bűl*, *-ról/-ről* ~ *-rúl/-rűl*, *-tól/-től* ~ *-tül/-tűl*

A) Mivel a hosszú-rövid szembenállás következetes jelöléséről a XVI. századi nyomtatványok esetében még nem beszélhetünk, ezek a névutói eredetű szekunder ragok a korpuszban háromértékű változóként vizsgálhatók: középzárt labiális, zárt labiális és k ö z é p - z á r t i l l a b i á l i s v á l t o z a t o k b a n jelennek meg. Ez utóbbi szórványosan fordul elő, mindössze hét nyomtatványban egy-egy példával, amelyek mindegyike különböző szerzőtől származik: „Ferfiaknak meltofogok ebbolis meg tezik hogij az iften tizta *foldbel* eoekt teeremte” (RMNy. I. 80. A3 v.), „IOI lehet fokan akartak az dolgoknak meg ielentefet iralba zerzenij, *melijekrel* mij nekewnk nijwan walo hijtewnk wagijon” (RMNy. I: 16. P7 v.), „az ecclelia görög zo ees az *görögöktel* wöttek ah deiakok” (RMNy. I: 64. B6 r.), „*gyermeklęgöttel* fogua a’ Bent írásban neueköttel legyen fel” (RMNy. I: 208 ><3 r.) stb. (RMNy. I: 194, 311, 350). Ezek esetében a nyomdahiba gyanúja is fölmerülhet, mivel többször labi-

ális tőhöz járuló ragváltozatokról beszélhetünk, ez azonban a kései ómagyar korban teljesen példátlan volt: csupán illabiális tövekhez járuló illabiális változatokat adatoltak (vö. KOROMPAY 1988: 607, 1992: 375–6). A korai könyvnyomtatás korpuszában példái területi megoszlást a kiadás helye alapján nem mutatnak, van köztük debreceni, sőt kolozsvári nyomtatványban szereplő is. Három esetben azonban meg lehet állapítani a szerző születési helyét és nyelvi szocializációjának főbb színtereit: Ozorai Imre, Pesti Gábor és Méliusz Juhász Péter a nyelvterület középső részéről származtak – ez egybevág a kései ómagyar kori képpel, amely szerint a nyugati területekhez köthetők, mivel a KeszthK.-ben és KulcsK.-ben bukkannak fel a TNyt. korpuszába került illabiális alakok.

B) A nyomtatványokban megjelenő főbb változóértékek tehát a középzárt és a zárt alakváltozatok. 47 műben kizárólag *k ő z é p z á r t a l a k o k* vannak, azaz a *-ból/-ből, -ról/-ról, -tól/-től* ragsor irányában kiegyenlített típust képviselik (RMNy. 1: 16., 17., 63., 80., 86., 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 108., 151., 154., 155., 156., 181., 186., 207., 208., 218., 219., 220., 233., 243., 264., 284., 288., 289., 290., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 315., 319., 324., 326., 337b, 339., 351., 353., 358.)². A nyomtatványokat áttekintve láthatjuk, hogy 29 a kolozsvári nyomda terméke. A vizsgált időszakban Kolozsvárott megjelent és a korpuszba bekerült 34 mű zöme tehát ezt a típust képviseli. Meg kell jegyeznünk, hogy a további öt mű (RMNy. 1: 109., 125., 162., 360., 368.) közül csak az RMNy. 1: 162. köthető Heltai Gáspár nevéhez, a többi vagy közreműködésének szüneteltetése idején – Hoffgreff György munkája révén – vagy már halála után – a felesége gondozásában – jelent meg Kolozsvárott. A zsoltárfordításokat tartalmazó RMNy. 1: 162. valószínűleg nem kizárólag az ő munkája, hanem a bibliafordítás-sorozata részeként munkatársaival közösen fordította. Nem tűnik tehát túlságosan elhamarkodottnak az a következtetés, hogy Heltai a nyomdájában megjelenő művek elativusi, delativusi és ablativusi ragjait egységesen középzárt alakúra formálta. A kolozsvári nyomtatványokon kívül zömében külföldön (két esetben Bécsben és három esetben Krakkóban), illetve a nyelvterület keleti felén (nyolc esetben Debrecenben és két esetben Gyulafehérvárott) megjelenteket találunk. Mindössze három könyv látott napvilágot a Magyar Királyság nyugati felében: RMNy. 1: 151., 319. és 353. Az RMNy. 1: 151. Huszár Gál prédikációgyűjteménye, amely Óvárrott jelent meg. A szerző korábban főként az északkeleti vidéken tevékenykedett, így nyelvhasználatába bekerülhettek az ottani jellegzetességek is. Az RMNy. 1: 153. egy Bornemisza Péter által összeállított énekeskönyv, több szerző műve, ezért egységes nyelvi képet hiába is várnánk tőle.

Valójában tehát csak az RMNy. 1: 319., azaz Kulcsár György „Az halálra való keszöletről rövid tanosság” című műve jelent kivételt, mert valóban a Nyugat-Dunántúlhoz köthető a szerzője. Kulcsárnak három műve jelent meg a vizsgált időszakban Alsólindván, 1573–74-ben, Hoffhalter Rudolf ideiglenesen felállított vándornyomdájában. Mindhárom különböző képet mutat az elativusi, delativusi és ablativusi ragok nyelvválását illetően. A másik két műben megjelennek zárt alakok, de nem egyforma arányban. Az RMNy. 1: 320-ban csak az ablativusra találunk szórványos zárt példákat (l. alább). Az RMNy. 1: 334. Kulcsár prédikációgyűjteménye, azaz eredeti saját szöveg. Méretének megfelelően ebből került a legnagyobb minta a korpuszba: mintegy 8000 szövegszónyi. Ez feltehetőleg híven tükrözheti a szerző nyelvét. Alapvetően a középzárt alakok szignifikáns dominanciája látszik ebben a műben, ám minden esetben állnak ellenpéldák is (l. alább). Ebből arra lehet következtetni, hogy Alsólindva nyelvjárásában – nem tudni, milyen arányban – meglehettek a zárt alakok, Kulcsárt pedig valószínűleg épp a már több évtizedes hagyományokkal bíró keleti

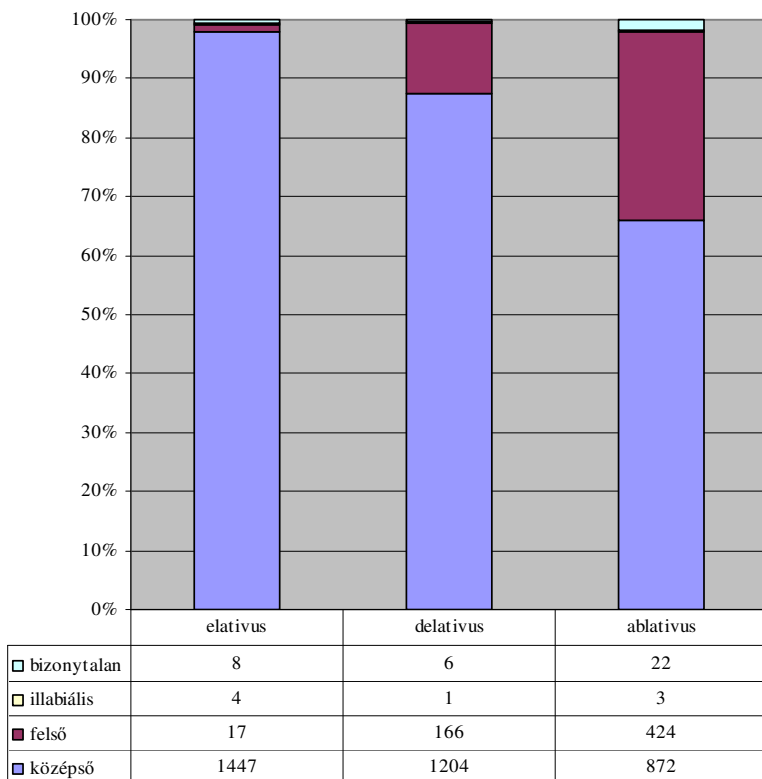
² Helyszűke miatt nem idézhetem a 103 mű szerzőjének a nevét és a címet. Ezek azonban sorszámuk alapján könnyen kikereshetők az RMNy. nyomtatott változatából, ill. még inkább a világhálón elérhető elektronikus változatból: <http://www.arcanum.hu/oszk>.

nyomtatványokra jellemző középzárt norma csírája sarkallja a középső nyelvállás előnyben részesítésére. Az első nyomtatásban megjelenő művéből teljesen elhagyja a zárt alakokat, a másodikban ablativusban már előfordulnak, míg a harmadikban mindhárom esetben beszüremkednek.

C) A korpusz zárt adatainak megoszlását az alábbi diagram szemlélteti. A táblázatban feltüntetett adatok az alakváltozatok számát jelentik, az adatok száma helyenként ennél több (ám az arányok lényegében megegyeznek): elativus középső: 1448, felső: 18, illabiális: 3; bizonytalan: 8; delativus középső: 1185, felső: 162, illabiális: 1, bizonytalan: 6; ablativus középső: 866, felső: 428, illabiális: 3, bizonytalan: 24.

1. ábra

Az elativusi, delativusi és ablativusi eset ragjainak változóértékei a korpuszban

A zárt adatok 56 nyomtatványban fordulnak elő. Ezek a három változó megjelenése szempontjából különböző típusokat képviselnek.

Nyolc műben van mindhárom eset ragjának zárt változata is (vagy csak az): RMNy. 1: 15., 294., 308b, 322., 328., 334., 346., 349.

A kétféle változóban zárt alakban is (vagy csak abban) adatolható, ám ugyanakkor egyben csak középzárt értékkel előforduló kombinációk közül a leggyakoribb (végig az elativus/delativus/ablativus sorrendben, a zárójel azt jelöli, hogy a középzárt alak nem mindenhol váltakozik a zárttal) a csak középzárt/zárt (~ középzárt)/zárt (~ középzárt) húsz mű-

ben: RMNy. 1: 49., 64., 77., 88a, 125., 173., 192., 213., 246., 259., 280., 295., 296., 297., 308a, 340., 344., 348., 350., 367., ezt követi a zárt (~ középzárt)/csak középzárt/zárt (~ középzárt) egy műben: RMNy. 1: 205.

A csak egyféle változóban zárt adatot is (vagy csak azt), ugyanakkor a többiben csak középzártat tartalmazó kombinációk közül csak kettő fordul elő: a csak középzárt/csak középzárt/zárt (~ középzárt) 24 műben: RMNy. 1: 8., 13., 74., 109., 144., 158., 160., 164., 169., 171., 194., 222., 229., 260., 269., 311., 320., 341., 343., 345., 359., 360., 362., 368., és a csak középzárt/zárt (~ középzárt)/csak középzárt három műben: RMNy. 1: 78., 162., 342.

Fontos kérdés, hogy a zárt alakváltozatok mellett vannak-e, és ha igen, milyen arányban középzárt változatok is. Más szóval: ha egy nyomtatványban mindhárom esetben szerepel zárt alakváltozat, még nem következik az, hogy többségben is van, tehát külön szükséges megvizsgálni a zárt és középzárt változatok arányait, mert csak így lehet megállapítani, hogy melyik a domináns. Az alábbiakban következik ennek részletes vizsgálata.

1. A mindháromból zártat is (vagy csak azt) tartalmazók közül – az 1. táblázatban szereplő adatok alapján – a következő típusok különíthetők el.

1. táblázat

Az elativusi, delativusi és ablativusi esetekben
zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazó nyomtatványok adatai

	Elativus		Delativus		Ablativus	
	középzárt	zárt	középzárt	zárt	középzárt	zárt
RMNy. 1: 15.	4	3	10	3	10	7
RMNy. 1: 294.	1	2	7	7	1	3
RMNy. 1: 308b	7	1	4	2	4	2
RMNy. 1: 322.	4	1	2	1	0	8
RMNy. 1: 328.	5	3	15	3	8	4
RMNy. 1: 334.	57	1	48	2	30	6
RMNy. 1: 346.	7	2	3	5	2	19
RMNy. 1: 349.	3	3	0	7	0	8

Az RMNy. 1: 334. túlnyomórészt középzárt alakokat tartalmaz: „az ő Attiánac *kebeléből*/iőt” (A5 r.), „Azért kétféle-nélkül *Perfiából*/iőttenec” (Q3 v.) stb. (57 adat), „mind a’ *kettőről* egy aránt ből” (A2 v.), „Itt a’ Christusnac *hatalmagságáról*, *termébetiről*, es *tiztiről* tanoly” (A4 r.) stb. (48 adat), „iőt hozzánk az emberi teftben, melyet az *Bűztől*/vőt fel” (A3 r.), „Christusnac halála es vére hulláfa által Babadulhatunc meg az *bűntől*, *haláltól*, *ördögtől* es az őrc *pokoltól*” (Zzz4 r.) stb. (36 adat), ám mindhárom esetben szórványosan állnak zárt alakok is: „Tsillag támad *Iacobbul*” (Q5 v., 1 adat), „nemellyec kedig az *fákrul* agakat tőrdeluén [...] az vtat bé hintic vala” (A v.) stb. (2 adat), „Kitfoda legé az acki az *Bűztől*/Bűletuē mi hozzánk iőt” (A4 r.) stb. (6 adat). Valamivel nagyobb arányban vannak el- lenpéldák a középzárt alakok mellett RMNy. 1: 15-ben: „azert iűue hoğ e3 uelagot megh zabadihtana minden *bűneiből*” (Ee8 v.), „vrunk mykoron ah *templombol* ky ŵze az arolokat” (B2 v.) stb. (4 adat), de: „*Egyptombul* ki iűuēnek” (O3 v.), „De ezt en zent *irasbulis* megh bizonyittom” (O3 r.) stb. (3 adat), „zent Paal *apostolrol* kiualkeppen ualo bizonyagot tőn urunk” (B3 v.), „emlekdőzōnk *arrol* ah *kiről*/leg előzōr fű keppen kezdenk zollani” (Ee8 r.) stb. (10 adat), de: „meg uagion irwan ah *keraliokrul* irt elő kōniuenek tizenőtdik regeben” (O3 r.) stb. (3 adat), „el valhatik az ew *fēlefegetől*” (B2 r.), „hoğ zent Marcus ah mit irt zent *Petertől* irta, zent Luchac efmet zent *Paltol*” (B3 v.–B4 r.) stb. (10

adat), de: „az őrdögnek hatalmatul ah pokoltul karhozattul, meg menteneie” (Ee8 v.) stb. (7 adat). Hasonlóan RMNy. 1: 308b-ben: „Ki chac egyedől mentőt meg titőket, minden gonofztul ES *keferűlegtőkől*” (N2 v.), „En megh szabaditom őket minden *helekből*, a’ hol vetköfztenec” (E5 r.) stb. (7 adat), de: „IESVS CHRISTVSNAC *Halotaibul* valo fel tamadása” (N2 r., 1 adat), „az ő nepénc minden szegenfeget el vefzi az egézf *földről*” (N3 v.–N4 r.), „te nagi *kegielmőlégődről*/halakat adhaffunc” (X4 v.) stb. (4 adat), de: „el vefzi az Vr minden *ortzarul* a’ Siralmat” (N3 v.) stb. (2 adat), „az ő byrodalma lefzón Eggye *tengőrtől* fogua, a’ mafsik tengőrig” (E4 r.), „nem adatol a’ fíjfiac kezebe, *kiktől* rőttegfz” (E3 r.) stb. (4 adat), de: „egyedől mentőt meg titőket, minden *gonofztul*/ES *keferűlegtőkől*” (N2 v.) stb. (2 adat). Továbbá RMNy. 1: 328-ban: „az Papiftaknak *erdemekből* valo tudomaniokot tellieffuegel meg vetuen, azt valliuk hogij...” (I4 v.), „iduőfzit minket ingien az Iften az eő *kegielmellégeből*” (uo.) stb. (5 adat), de: „minden *haborulágabul*/szabadiczia” (A4 r.) stb. (3 adat), és „Szent leleknek *szinről* szinre valo meg latafa” (X4 r.), „Ennek *bodogfagarol* az iras fok keppen szol” (X3 r.–X3 v.) stb. (15 adat), de: „meg tecczik az ki oluaffa az *Poenitentiarul* zabad *akaratrul*, Imadlagrol [!], es az Vr *Waczioraiarul*” (A4 r., 3 adat), „meg szabaduluan minden *ellenlegtől*, *bwntőle*’ vilaghi *kegietlenektől*, az *őrdogtól* *karhozattul*” (X4 r.) stb. (8 adat), de: „*attul* inkab oftorofzfa” (A3 v.) stb. (4 adat). Ezek a nyomtatványok tehát – több-kevesebb ellenpéldával – a középzárt irányba kiegyenlítődő *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* típust képviselik.

Az RMNy. 1: 322-ben csak az ablativusban kizárólagosak a felső nyelvválású adatok, pl.: „es az *naptul* fogwa mind igiekezek mimodon őlhetne megh ewtet” (K v.), „az en felfeges *vramtul* iwtem hozzatok” (O2 v.) stb. (8 adat), míg a másik két esetben (delativus, elativus) egy-egy szórványos zárt adat volt a korpuszban a középzártak mellett: „az en vramhoz *Burgondia*bol egi kiral iwt vala” (K r.) stb. (4 adat), de: „BECHBEN EBERVS BALAS altal eo feolfzege *engedelmebul* nyomtattatoth” (címlap); ill.: „az ew fianak *tanitafarol*/tanachiot kerde” (A v.) stb. (2 adat), de: „gondola azt az ew *fia*arul[...] hogy imar eotet tanufagra adni io volna” (uo.). Ez a mű tehát a csak ablativusban zárt *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-től/-től* típust képviseli.

Az RMNy. 1: 346-ban a 19 zárt ablativusi rag mellett két középzárt is van: „minden Lőlki, es tefti *vezedelemtől*, es az őrdögnek merges *nijlaitul* meg őriztel” (M2 r.), „el zakadnak az *Iftentől*” (F4 r.) stb., de: „az Iefus Chriftus iuhainak keuan az Atia *Iftentől* kegielmet” (címlap v.) és „Volt penig zokas *eleitől* foguan az Ecclesiában, hog...” (uo.). Még delativusban is – nem szignifikánsan – többségben vannak a zárt adatok: „az menieij *tudomanrul* mofdatlanul zolnak” (A2 r.), „halakot adonk te neked, az te io *tetemenidrul*” (M3 v.) stb. (5 adat), de: „illik minden embernek [...] az ő Lelki efmeretiben bizonyiofnak lenni, *hitirőles ertelmeről*” (A v.) stb. (3 adat). Elativusban azonban a középső nyelvválásúak gyakoribbak: „HOG FEITŐZHETVŦNK ki tahat *ebből*/az *kőtelből*?” (F4 v.), „Iften az ű io *voltabol* nekünk bűnőfőknek meg kegielmez” (uo.) stb. (7 adat), de két adatban zárt: „Vram Iften, kinek *zaiabul* zarmazot ighiuel el ember halakot adonk te neked” (M3 v.) és „Ig az te *lęgytęgedből* [...] Lőlki efmeretőnkis nughafsek czendefsegeben” (M3 r.). Ez a mű a zárt alakváltozatok irányába kiegyenlítődő *-ból/-ből*, *-ról/-ről* ~ *-röl/-röl*, *-től/-től* típust képviseli, de azok közül az átmeneti fázisban lévőket, hiszen elativusban még tartják magukat a középső nyelvválású változatok, és kisebb mértékben még delativusban is ingadozás van.

Az RMNy. 1: 349. tartalmazza a legtöbb zárt alakot: itt az ablativusban és a delativusban kizárólag felső nyelvválásúak állnak, pl.: „*Banatodtul*/meg búnniel arra intlek” (A4 r.), „*vratul* vigaztatlatik aßbony” (uo.) stb. (8 adat), és: „minden Magyar *erről* ament mondgyon” (B2 r.), „Szolok moftan az vitez *Bank Ban nerul*” (A2 r.) stb. (7 adat), míg elativusban 3-3 zárt, ill. középzárt adat van: „Az vtan *hazabol*/Bank Ban ky indula” (A4 r.) stb. és „Nemet *orbagbul* őczet be hiuatta” (B r.) stb. Hasonló típusba tartozik az RMNy. 1:

294. is. Elativusban és ablativusban – igaz, nem szignifikáns különbséggel – a zárt alakok dominálnak: „KALENDARIVM. Az egnek *foragalabul* megh ifmert [...] praktikaiual eggietembe” (D2 v.), „eő vroknak *parancziolattiabul*, fok heleket iarnak be” (F7 v., 2 adat), de: „niomtatott, az feőlfeges Romai Cháfzar kegielmes *engődelmebeő*” (D2 v., 1 adat), és „*rablafoktul*, es adoban valo *karuallafoktul*, fellienek” (F6 v.) stb. (3 adat), de: „*feiedel-mőktő*/aiandekotis niernek” (D7 r., 1 adat). Delativusban ugyanakkor itt a középső és felső nyelvállású adatok egyenlő számban fordulnak elő: „tőbbet ide ala nem fzollunk az *el vefzeelfrő*” (D2 v.), „miert hagi errő az *valafztafrő* [!] az *egh iarafrő* [!] valo bőlcz embe- reknek kőlőmbőfő fokfele akarattiock legien” (D4 v.) stb. (7 adat), de: „Az eőztendőnek vralkodo *planetaiarul*. [!]” (D4 v.), „Az nap alat *valokrul*, &c.” (F6 v.) stb. (7 adat). A nagy és egyenlő számú delativusi ellenpélda ellenére ez a mű minden bizonnyal a zárt irányba kiegyenlítő -bűl/-bűl, -rűl/-rűl, -tűl/-tűl típusú képviseli, amit az elativusban megjelenő (sőt domináló) felső nyelvállású példák is alátámasztanak.

Összefoglalva a mindhárom esetben zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazók típusait:

- a) -ből/-ből, -ról/-ről, -tól/-től (RMNy. 1: 15., 308b, 328., 334.)
- b) -ből/-ből, -ról/-ről, -tűl/-tűl (RMNy. 1: 322.)
- c) -ből/-ből, -ról/-röl ~ -rűl/-rűl, -tűl/-tűl (RMNy. 1: 346.)
- d) -ből/-ből ~ -bűl/-bűl, -rűl/-rűl, -tűl/-tűl (RMNy. 1: 349.)
- e) -bűl/-bűl, -rűl/-rűl, -tűl/-tűl (RMNy. 1: 294.)

Tehát ezekben a nyomtatványokban mindhárom eset előfordul felső nyelvállású raggal, de csak kétféle valószínűleg meg a mindháromat túlnyomórészt zárt alakváltozattal jelölő típus. Igaz, ezekben sokszor nagy az ellenpéldák száma, illetve nem szignifikáns többségben állnak a zárt adatok, de talán a zárt irányba kiegyenlítő típus korai – még ingadozó – előfutáraival állunk szemben.

2. A kétféle változóban zárt alakban is (vagy csak abban) adatolhatók közül a csak középzárt/zárt (~ középzárt)/zárt (~ középzárt) kombinációt mutatók adatai a következők:

2. táblázat

A delativusban és ablativusban zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazó nyomtatványok adatai

	Delativus		Ablativus	
	középzárt	zárt	középzárt	zárt
RMNy. 1: 49.	1	42	0	31
RMNy. 1: 64.	5	2	26	7
RMNy. 1: 77.	3	10	0	5
RMNy. 1: 88a	0	11	0	6
RMNy. 1: 125.	1	1	7	3
RMNy. 1: 173.	1	7	0	5
RMNy. 1: 192.	9	4	4	4
RMNy. 1: 213.	0	2	0	3
RMNy. 1: 246.	4	1	12	2
RMNy. 1: 259.	23	1	12	17
RMNy. 1: 280.	13	0	0	15
RMNy. 1: 295.	1	2	0	2
RMNy. 1: 296.	0	3	0	3
RMNy. 1: 297.	1	1	0	1

	Delativus		Ablativus	
	középzárt	zárt	középzárt	zárt
RMNy. 1: 308a	0	4	0	1
RMNy. 1: 340.	0	20	0	20
RMNy. 1: 344.	8	8	1	3
RMNy. 1: 348.	7	3	4	2
RMNy. 1: 350.	0	4	0	2
RMNy. 1: 367.	4	1	2	1

Az adatok alapján két csoportot világosan meg lehet különböztetni. Az egyikben a középzárt irányban ment végbe a kiegyenlítődés, így annak alakjai dominálnak: RMNy. 1: 64.: „meg yrta az apostoloknak *cyelekedetyröl*/yrt könyenek tyzedyk rezeben” (C3 r.), „Profetaknak *irafokrol*/tönn vronk bizonfagot” (címlap) stb. (5 adat), de: „az *ifiurul* pegeg azt monga” (E4 v.) stb. (2 adat), és „ewtet mynd *buntöl*/mynd *halaltol*/mynd az eörök *karhozatöl*/[!] meg mentete” (B6 v.) stb. (26 adat), de: „nincen femy felélme ah *parancolattul*” (C3 r.) stb. (7 adat); RMNy. 1: 246.: „nyluan *erröl* vallaft tebec” (D4 r.), „az Prophetac vgy mint *iöuendöröl*/Boltanac” (D3 v.) stb. (4 adat), de: „Az eg atia Iftöröl, es az ő Bent *fiarul*, [...] ki mutatot igafagot beczüle es magabtalö” (A2 v.), és: „az attianac allatiabol *öröktöl* fogua búlettet volna” (D4 r.), „azt mongya hogy az *Antichristul* talalt kepeket nem akaria otalmazni” (A2 v.) stb. (12 adat), de: „amaz ki *örrektül* foguan az attianac allattiabol búlettet” (D3 v.), „a’ *papatul* talalt idegē Ifteneket köuettuc” (C2 v., 2 adat); RMNy. 1: 348.: „Ottan az *hauafrol* ket medue ki iöue” (C r.), „ILLIES Prophetanak megy *féddeleöröl*, valo fzepe Hiftoria” (címlap) stb. (3 adat), de: „ACHAB KYRAL *HYTETLENSEGERVL*, [...] valo fzepe Hiftoria” (címlap) stb. (3 adat), és „Bent *Illieftöl*/ifmet Bolittatek” (címlap v.), „*Iftentöl* ream ollian nağ haragot hoz” (A2 r.) stb. (4 adat), de: „az *Vristentul* egy falat fem feltek” (C r.), „*Eleytul* foguan hoğ világ kezdetik...” (uo., 2 adat); RMNy. 1: 367.: „Talám *Teleul* voltél te példát” (C4 r.), „tüzének nagy *langiärol* beßéllec” (A r.) stb. (4 adat), de: „Ez lün az Bölcheknec *errül*ertelmeç” (A r., 1 adat), és „*Abontol* häboru Berzetec” (A v.), „Hamar azert Iupterhez menenec, Hogy *Iupitertöl* meg iteltetnēnec” (uo., 2 adat), de: „az *hadtul* amzar üc megvältanac” (F3 v., 1 adat). Ezek tehát a *-böl/-böl*, *-ról/-röl*, *-tól/-töl* típust képviselik.

A másik csoport művei a zárt alakok túlsúlyát mutatják delativusban és ablativusban, tehát a felső nyelvválás irányában zajlott le bennük az analógiás kiegyenlítődés. RMNy. 1: 49.: „imē *napkeletrül*/bölczek iöuinek Hierufalembe” (A3 v.), „Ezt Bent Ieronymus iria Bent *Matherul*” (A v.) stb. (42 adat), de: „kiknek inai *belekröl*/el indultanak vala” (B2 v., 1 adat), és „meg kifirtetnek az *ördögtül*” (B v.), „femmi az kereßten *hüttül*/ideghemb sententia nem volna” (3z3 r.) stb. (31 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. 1: 77.: „EZ KAT *IGHE* *TSkerül*, A3 E3.” (B2 r.), „tudaco3haffonc a3 Iften *acaratt’áiarül*” (A2 r.) stb. (10 adat), de: „ORTHOGRAPHIA VNGARICA. A3a3, Iga3 ira3 *Modiarol*/valo tudomañ” (címlap) stb. (3 adat), és „ßolonac mondhatnóc, a3 a3, oll’ betünc, kinec *wmmagatül* vag’ on Baua ha más betüt hoz3á nem tébnekēs” (A2 v.), „meg ieg’e3züc egg’iket hog’ meg elmeriuc am *máfiçtül*” stb. (5 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. 1: 88a: „AZ CREDONAK MASODIK RÉSZE AZ *CHRIfuturul* es a3 *meg valczagrul* valo.” (D5 r.), „*Ezekerül* Bol Bēt ianos a3 ű leuelébē.” (C r.) stb. (11 adat) ellenpélda nélkül, és „a3 Bent *eggy haztules* es a3 *iftentül* el ne ßakadyunk” (A3 r.), „*Christophutl* en meg ertēm a3 Begehén atyafiaknak kéuanfagokat” (A2 v.) stb. (5 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. 1: 173.: „HARMADIC RESZE AZ *SZEreretül* es az tiz *parancholatul*” (C5 r.), „AZ ATYAFIVI SZEreret *mirül*/ifmertetic meg?” (C6 r.) stb. (7 adat); de: „AZ KERES3TYENSEGNEC *FONDAmentomirol* valo rōuid keonywechke.” (címlap, 1 adat), és „tarch meg az te *eleidül* neked adatot igaz hitet” (G3 v.), „Vegyetc

azert yo newen, az en kegylmes es Tiftelendõ *vramtul*/Erfec *vramtul*, ez kõnywechket” (A3 r.) stb. (5 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. 1: 213.: „Meg emlekezzél azert te Iob *errûl*” (Y3 r.), „f-vgian táuûl *fõldrûlis* meg láthattia az ember az Vr czélekedetit” (Y3 v.) ellenpélda nélkül, és „*eleitûl* fogua azon forgódik ez iregh Satã hoğ az embertis ki vegie az û rendibõl” (>:<2 r.), „az emberi nemzet éppen meg maratt vala [...] *Itentûl* adatott bentségébe” (uo.) stb. (3 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. 1: 295.: „Bolok draga *voltarul* magas meniorbagnak” (címlap), „*olliakrûl* Bolok kekyel [!] nappal õrdõgnek Bolgálnak” (A2 v., 2 adat), de: „CANTIO DE SZENT IANOS *Latalarol*.” (címlap, 1 adat), és „mely *Itentul* vagon” (címlap), „az lopok az draga hûttul igen tauul vadnak” (A2 v., 2 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. 1: 296.: „*Szent lelekrûl* fel inditatot volna” (A r.), „AZ ZENT IANOS BAPTISTANAK FEIE *VETELerul* valo Szep enek.” (uo.) stb. (3 adat) ellenpélda nélkül, és „Feiet *derekatûl*ig el valafzta” (A2 v.), „Mife fiûdõltnek kenierék vagon, *Kiktûl* nem fokafodhatnak vilagõ” (A3 v.) stb. (3 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. 1: 308a: „Az en jffiufagomnak *bûneirûl* es az en *vitkëimrûl* meg ne emlekezzél” (D3 r.), „El téreik az te *vtáidrul*” (A6 r.) stb. (4 adat) ellenpélda nélkül, és „Kitzoda tífzta az *fertelmefsigtûl*” (D4 r., 1 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. 1: 340.: „meße *fõldrûlis* iõnek vala hoza” (B r.), „vgiã fem illik hoğ el feletkeznel, regi *mi voltodrul* mai *Berenczedrûl*” (B v.) stb. (20 adat) ellenpélda nélkül, és „giermeket *daikatul* valasztotak vala” (B3 r.), „Volter *nenietûl* varnaia, hoğ ot titkon ûtet nalla tartanaia” (uo.) stb. (20 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. 1: 350.: „Vegiünk Bep peldakat ez fele *dolgokrûl*” (B r.), „Nagy dolgok voltanak immar az vilagban, *kikrûl* emlekeznûnk bûkfeg mi magunkban” (A2 r.) stb. (4 adat) ellenpélda nélkül, és „Tellies ez vilagot ha mind meg kerefed, es *kezdetûl* fogua vegig meg Bemleled” (B r.), „az attia *Itentûl* valtfagra adatek” (A2 v., 2 adat) ellenpélda nélkül. Meg kell jegyezni errõl a csoportról, hogy öt mű esetében a zárt alakok túlsúlya szignifikáns, míg öt nyomtatványban csak néhány adat alapján állítható, tehát minden bizonyossal a statisztikai hibahatáron belül van. Ez a tíz nyomtatvány a *-bõl/-bõl*, *-rûl/-rûl*, *-tûl/-tûl* típust képviseli.

A két szélsőség közötti átmeneti típusokra nagy tarkaság jellemző. A delativusban ingadozók ablativusban általában zárt alakokat használnak, azaz a zártabb irányú kiegyenlítő-dés félútján vannak. Ilyenek: RMNy. 1: 297.: „Meg emlitek egy nehan Kyraliokat, [...] *Kikrûl* zerzetekis Bep Cronica kat” (A r., 1 adat), de: „*Ebõkrõl* nagy gyorsan vgy gondolkogyatok” (G3 v., 1 adat), és „*ettûl* meg bûnietek” (G3 r., 1 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. 1: 344.: „*Errõl* peldat vigien kiki *û magyarol*” (címlap v.), „EGY regi *dologrol* Bep Kronikat mondok” (uo.) stb. (8 adat), de: „Az Francisco *errûl* ezt felelte vala” (B v.), „*Franciscorul* azert ki mind peldat vehet” (A2 r.) stb. (8 adat), és „io Zebernik varat *Kiraltul* meg nierne” (B r.), „minden fiai *iauatul* hamar el Bakada” (címlap v.) stb. (3 adat), de: „mert el vezhet, ki fellieb *Itentõl* mit birhat kõuethet” (A2 r., 1 adat). Ezeket a műveket nem nagyszámú adat és nem szignifikáns különbség alapján lehet a *-bõl/-bõl*, *-rõl/-rõl* ~ *-rûl/-rûl*, *-tûl/-tûl* típusba sorolni. A mintavétel hibájából is adódhat az eredmény, lehetséges, hogy valójában máshová sorolandók, ám az biztos állítható, hogy delativusban és ablativusban használják a zárt alakváltozatot is.

A következő típusba a delativusban inkább középzárt, ám ablativusban zárt vagy ingadozó alakváltozatokat mutató művek tartoznak. RMNy. 1: 192.: „Ha en enny *io tetemenrõl* el feletkezne...” (A3 r.–v.), „immar Bolunc az harmadic *rendrõl*” (E3 r.) stb. (9 adat), de: „në veßûnc mafonnat peldat, hanem az lido *orzagrul* es annac *kyralyru*” (E2 v.) stb. (4 adat), és „meg keeri az *kyralitul* az Begen ember hazat” (A2 v.–A3 r.), „Az hala adatlan ember nec *hazatul* el nem tauoziz az gonoz” (A2 r.) stb. (4 adat), de: „harom rendbë volt *Moßlõl* fogua az Babyloniabeli foglágig” (E2 v.) stb. (4 adat); RMNy. 1: 259.: „Itt *emberlegerõl* Bol” (Bbbb2 r.), „Atkozot hat acki *naprol* napra gonozzab” (Aaaa3 v.) stb. (23 adat), de: „Boltam *errûl* oda fel” (S3 v., 1 adat), és „ez vilagi, tefti *marhatvl*, tefti *gyûnõrõl*egthûl[...] el

nem bakadhatt” (Bbbb2 v.), „*Holtul* eletet ker, *baromtul fatul* okoflagot” (Bbbb3 v.) stb. (17 adat), de: „e’ vilagi *dologtol*, *Borgalmátolágflagtol*, az emberi *tudomantol*, Bőrzeftül [!], *gondolattol* fogd el magad” (S4 r.) stb. (12 adat). Ezek a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* ~ *-túl/-tül* típusba sorolhatóak.

Egyetlen nyomtatvány határozottan a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-túl/-tül* típust képviseli: RMNy. 1: 280.: „NO azért mar bollok en *embőrfegőmről* Bollok az en *tefőmről*” (D4 r.), „Christus a’ lelőknece *éreiéről* azt mongia” (D4 v.) stb. (13 adat) ellenpélda nélkül, és „Mert amaz erős *Samőtul*, erős Iehoua vr Iften *fiatul*, Attiahoz egésző aldando nag *Iftentül*, [...] el allottak” (A2 v.–A3 r.) stb. (15 adat) ellenpélda nélkül.

Egyben kivételes esetként csak delativusban látszik ingadozás, ablativusban a középzárt alakok gyakoribbak: RMNy. 1: 125.: „mely irasom vala a kerebtyeni tudomannac első *fundamenturol* [!]” (A3 v., 1 adat), de: „KEREZTYENI *TVDOMANRVL VALO RÓVID KÖNYVECZKE BATIZI ANDRASTVL IRATTATOTT.*” (címlap, 1 adat), és „kerebtyelkedic vala bent *Ianoftola*’ Christus” (L4 v.), „*Christophol* en meg ertém az Beghén atyafiaknak kéuanfagokat” (A3 v.) stb. (7 adat), de: „*azoktul* varnac fegedelmet” (A5 r.) stb. (3 adat). Ez esetben is meg kell jegyeznünk azonban, hogy a delativus kiegyenlítetttségét két adat alapján állítottuk, ezért valószínűbb, hogy a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* típusba tartozik, mint az, hogy az egyébként példátlan *-ból/-ből*, *-ról/-ről* ~ *-rül/-rül*, *-tól/-től* változatot képviselné.

Összefoglalva a csak delativusban és ablativusban zártat is (vagy csak zártat) tartalmazók típusait:

- a) *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* (RMNy. 1: 64., 125., 246., 348., 367.)
- b) *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* ~ *-túl/-tül* (RMNy. 1: 192., 259.)
- c) *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-túl/-tül* (RMNy. 1: 280.)
- d) *-ból/-ből*, *-ról/-ről* ~ *-rül/-rül*, *-túl/-tül* (RMNy. 1: 297., 344.)
- e) *-ból/-ből*, *-rül/-rül*, *-túl/-tül* (RMNy. 1: 49., 77., 88a, 173., 213., 295., 296., 308a, 340., 350.).

3. Az RMNy. 1: 205. egyedül alkotja a csak delativusban kivétel nélkül középzárt, ám a többiben zárt alakokat is tartalmazó kombinációt. Adatai a következők. Elativus: 62 középzárt, pl.: „Ioacijnt az *tőmlőczből* ki hozzác” (Rr r.), „vig ki engem az *Taborbol*” (Hh r.) stb., 1 zárt: „*Hebronbul* Ierufalembé ment” (<:>3 v.); ablativus: 34 zárt, pl.: „minden *győnőrlégtül* el fogtác magokat” (Gg5 r.), „az *ipatul Achabtul* fegetfeget kérien” (uo.) stb., ellenpélda nincs. Az elativus egyetlen zárt adata mellé biztosan lehetne állítani delativusit is a nyomtatvány más helyéről, azaz a zárt alakok minden bizonnyal be-beszüremkedhetnek a másik két esetbe, de nem kerekednek felül. Az ablativus azonban határozottan zárt. A mű tehát a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-túl/-tül* típust képviseli.

4. A középzárt ~ zárt váltakozást (vagy a zárt alakok kizárólagosságát) csak ablativusban mutató 24 nyomtatvány adatait az alábbi táblázat mutatja.

3. táblázat

Az ablativusban zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazó nyomtatványok adatai

	Ablativus	
	középzárt	zárt
RMNy. 1: 8.	0	4
RMNy. 1: 13.	13	9
RMNy. 1: 74.	11	6

	Ablativus	
	középzárt	zárt
RMNy. 1: 109.	5	12
RMNy. 1: 144.	0	1
RMNy. 1: 158.	7	1
RMNy. 1: 160.	10	1
RMNy. 1: 164.	0	3
RMNy. 1: 169.	7	1
RMNy. 1: 171.	12	3
RMNy. 1: 194.	10	44
RMNy. 1: 222.	4	1
RMNy. 1: 229.	13	1
RMNy. 1: 260.	4	6
RMNy. 1: 269.	23	5
RMNy. 1: 311.	0	6
RMNy. 1: 320.	2	2
RMNy. 1: 341.	1	1
RMNy. 1: 343.	0	7
RMNy. 1: 345.	4	4
RMNy. 1: 359.	1	2
RMNy. 1: 360.	47	1
RMNy. 1: 362.	6	89
RMNy. 1: 368.	1	1

A zárt alakok kivétel nélküliek a következő, értékelhető adاتمennyiséggel szereplő nyomtatványokban: RMNy. 1: 8.: „Sok *ewdeothewl* fogwa thyghed nem latthalak wala.” (61.), „Kyiry *malthwl*.” (31.) stb. (4 adat), az olvasatokra nézve I. MOLNÁR 1963: 23, 46; RMNy. 1: 311.: „Vitez Turi *Giörgitul* oli igen feltek” (A4 v.), „*Siraltul* ű nem akara meg búnni” (A4 r.) stb. (6 adat); RMNy. 1: 343.: „Meg oltalmazd magad az *gilkořagtul*, Hara-godban minden gonoz *dolgoktul*, *Bozzuřagtul* az gonoz *tarřařagtul*” (A2 v.) stb. (7 adat). Szintén nincs középzárt adat a következő művek mintáiban, ám ezek kicsiny mérete miatt ez az eredmény fenntartással kezelendő. RMNy. 1: 144.: „Azt ęrtaem vramtulis, hagi felfęgednek ennel nagioo oeroem nem lehet” (D5 r., 1 adat); RMNy. 1: 164.: „az eret-nekfegeknek zewrzey *İftentwl* nem azonnal ky zaggattatnak” (K r.–K v.) – az olvasat biztosan felső nyelvválású, mert máshol is csak ilyet jelöl vele: „az polywaknak *kewnyw* wolta”, „*mwkanekwl*” (uo. stb.), „*Myndnyaioktul* inkab ez fele walazt vettem” (B r.) stb. (3 adat). Ezek tehát a *-ból/-ből, -ról/-ról, -túl/-túl* típust képviselik.

Az ingadozó, ám a zárt alakok túlsúlyát mutató művek a következők (a felső nyelvválásúak aránya alapján csökkenő sorrendben). RMNy. 1: 362.: „az iót az *gonořtul* velec meg válařtařla” (287 r.), „öd magad tũle, mint egy dũhős *ebtũl*, az mérges *kigyotul*, es az ragadozo *řarkaltul*” (295 r.) stb. (89 adat), de: „Tauozzec el azért a’ *hamiřagtul*” (305 r.), „valacic az İftenec *Lelketõl* vifeltõtnec” (276 r.) stb. (6 adat); RMNy. 1: 194.: „*bũntũl*, *hal-altul*, *karhozattul* meg Babadetfon” (Eeee r.) stb. (44 adat), de: „az vrnac *bolgaitol* hallanac az Vr řauat” (A4 r.), „meg řořtattac İftenec *dũczõřegetõl*” (B r.) stb. (10 adat); RMNy. 1: 109.: „İgaz mondo iambor *vitezõktũl*, kic ez dolgokba ielõn voltanac ertekõřtem” (aa2 r.–aa2 v.), „Szomat iobban rikhantatom io *bortul*” (Q3 v.) stb. (12 adat), de: „Ez iffiu Vas Miklos *piřpõktõl* iuta Szabo Imre Egrõl” (S4 r.) stb. (5 adat); RMNy. 1: 260.: „ebben en eleget hallottam *apamtulis*” (E3 r.), „az fieidelemřeg *İftentũl* vagon” (Bev. 2 r.) stb. (6 adat),

de: „azt kiuania *nagyfagottól*” (B4 r.), „io neuennis vöttem *kegielmettől*” (B4 r.) stb. (4 adat). Az RMNy. 1: 359. nem szignifikáns adatmennyiséggel szintén ide vonható: „az kigyó *Doctortól*/tanulta ezeket” (D r.), „az WR *lelketül*/meg bentaltetet” (A2 r., 2 adat), de: „kêuan az Atya *Iltentől*[...] meg bentaló Szent Lelket” (A2 r., 1 adat). Még ezek is besorolhatók a *-ból/-ből, -ról/-röl, -től/-töl* típusba.

Teljesen kiegyenlített ingadozás van az RMNy. 1: 345-ben: „Veßódelmet hogy *Floruftól*/Benuednenek” (A2 r.), „nagy *kafdagfagatol* foztatot vala” (C v.) stb. (4 adat), de: „*Tőrefül*/nem meze űk meg allanak” (C r.), „*Rommatul* el ne hodolnanak” (A2 r.) stb. (4 adat). Az alábbi művekben hasonlóan, ám nem szignifikáns adatszámmal: RMNy. 1: 320.: „az itéletig fem ßunic meg ez ő álnoc es dűhős *mesterfégétől*” (A3 v.), „ez világnac *kezdetitől* fogua meg nem ßunt” (A2 v., 2 adat), de: „Iften meg oltalmazzon *attul*” (C7 v.), „meg Babadított engömet az törünnec *átátul*” (F7 r., 2 adat); RMNy. 1: 341.: „*Cyruftol* ezt hal-lak” (B r., 1 adat), de: „*kitül*/terehben Lean efőt vala” (A2 v., 1 adat); RMNy. 1: 368.: „Az elfő *Adamtól* fogua” (címlap, 1 adat), de: „*Poßontul* fogua addig vagafoc lön” (G3 r., 1 adat). Így ezek a *-ból/-ből, -ról/-röl, -től/-töl ~ -tül/-tül* típusba tartoznak.

Két ingadozó műben billen a mérleg a középzártak oldalára: RMNy. 1: 13.: „aß *iftentül* mynekwnk adoth ayandekokerth fokak által halak adaßanak” (P4 v.–P5 r.), „feddetnek az *velagollagtol*” (X4 v.), „taul legyen ez *belydektewl*/az hyzelkedees” (A3 v.) stb. (13 adat), de: „kwldwtte zenth Pal aß Philippis neuw varosbol aß *Tituftul* es zent *Lucasztul*” (P3 v.), „magokath meg tartoztaßag aß poganyoknak *fertelmességetwl*” (P2 r.) stb. (9 adat), az olvasatokra nézve I. MOLNÁR 1963: 51–2; RMNy. 1: 74.: „űtőt aß ű *ellenlígítől* meg Babadította” (A2 r.), „aß Sido *Dauidtol* meg iratatot” (+2 v.) stb. (11 adat), de: „aß *ellenlígítül* meg Babadult” (S2 r.), „aß hatalmas *guñoloktules czufołoktul* meg oltalmazza” (R7 r.) stb. (6 adat). Míg az RMNy. 1: 13-at inkább az előző csoporthoz számitánám, addig az RMNy. 1: 74. már inkább a *-ból/-ből, -ról/-röl, -től/-töl* típust képviseli.

A többi nyomtatvány a zártabb alakok több-kevesebb ellenpéldájával a középzártak dominanciáját mutatja. RMNy. 1: 158.: „oltalmaztatoc magatokat eñec vtānais a ragadozo *farkaloktol*” (A2 v.), „Nem chac a’ Mathyus földét [...] foßtá meg az Olah Erfek a’ nagy Iftennek *igjétől* es a *Chriftuftol*/Berzett Sacramentomoknak igazā valo ki *Bolgaltatalától*” (A2 r.) stb. (7 adat), de: „Lo kőřmre nyirt *hāyftul* volna az igaz Paplag” (A3 v., 1 adat); RMNy. 1: 160.: „Tartozassā meg ő nyeluét a’ *gonoßtol*” (c3 r.), „mīden *veßedelētől* meg oltalmaztat” (C4 r.) stb. (10 adat), de: „EL tauozzēc az *gonoßtul*” (C3 r., 1 adat); RMNy. 1: 169.: „Christus *ßületésétől* fogua” (A2 r.), „el fe Bakaßtanā *őmagatol*” (A2 v.) stb. (7 adat), de: „*Attyatul* ualo ßületefenec tulaidonságában” (G4 v., 1 adat); RMNy. 1: 171.: „meg foßt az bűn es az őrdőg az Iftennec *iouaitol*” (L3 v.), stb. (12 adat, l. még az ellenpéldák idézetében is), de: „*Igalłagtul* Bentfegtül, őrdőc *életül*, az toruēnnec be tellyefeitēftől es minden io czelekedettől meg foßtá Adam” (L2 v., 3 adat); RMNy. 1: 222.: „fegedelmeket *Iltentől*/nem váriác” (N v.), „Te vag bizony őrdőc Iften, ki *attiatol* es *Fiutol*/mind őrdőcke Barmazol” (A2 v.) stb. (4 adat), de: „*őrdőktül* te diczerettel” (Z2 r., 1 adat); RMNy. 1: 229.: „acki formáltatott Bent *lélektől*” (C v.), „a’ Mariatol formaltá a’ Bent lélec” (C r.) stb. (13 adat), de: „*őrdőktül* fogua ßületet” (címlap, 1 adat); RMNy. 1: 269.: „A ki az Iftennec felleget vißgallya, az a’ *diczōfegtől*/be burittatic” (Q2 v.), „el idegenűltenec az *igallagtol*” (A2 v.) stb. (23 adat), de: „irtozik affele *beßedektül*” (A3 r.) stb. (5 adat); RMNy. 1: 360.: „*Győrtől* nem igen meßße vagon az Pannonius hegy” (4 r.), „Erdelyben (czac *Brallőtöl*, és Fogaras *kőrmýékétől* meg válua) bōw bor terem” (6 v.) stb. (47 adat), de: „Kic vóltanac Feiedelmec és Királyoc *kezdetül* fogua ez orßágban” (>2 v., 1 adat). Ezek tehát egyértelműen a *-ból/-ből, -ról/-röl, -től/-töl* típusba tartoznak.

Összefoglalva a csak ablativusban zártat is (vagy csak azt) tartalmazók típusait:

- a) *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* (RMNy. 1: 74., 158., 160., 169., 171., 222., 229., 269. 360.)
 b) *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-tűl* (RMNy. 1: 13., 320., 341., 345., 368.)
 c) *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-tűl* (RMNy. 1: 8., 109., 144., 164., 194., 260., 311., 343., 359., 362.)

5. A középzárt ~ zárt váltakozást csak delativusban mutató három mű adatai az alábbi táblázatban láthatók.

4. táblázat

A delativusban zárt alakot is tartalmazó nyomtatványok adatai

	Delativus	
	középzárt	zárt
RMNy. 1: 78.	2	4
RMNy. 1: 162.	26	1
RMNy. 1: 342.	16	3

Két mű a középzárt alakok szignifikáns túlsúlyát mutatja: RMNy. 1: 162.: „*KEgyel-mélségről* es *ítiletről* Éneklec” (b8 v.-c r.), „panaßolkodic minden keferues *nyauallyairól*” (C2 r.) stb. (26 adat), de: „a’ mi vtanunc *valokrulis* [!] gondot vißellyünc” (C3 v., 1 adat); RMNy. 1: 342.: „meg emlekezek az ű raytok effet *romlaírol boßulağagrol*, az Lazlo *kiralrol Magyarí vrakrol* vitezek *halalarol*” (B2 v.), „fokßor az *tóróírol* ßegen Magyarokot az poganok meg toliak” (C2 v.) stb. (16 adat), de: „NEktők emlekőzóm [...] Huniadi Ianofrol, nagy *iamborlağarul* [...], Amurates *Czaßarrul, Nandor feíruarrul*” (A2 r., 3 adat). Ezek a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* típust képviselik.

Az RMNy. 1: 78-ban nem szignifikáns különbséggel a zárt alakok vannak többségben: „at *teíruírl* Bolonc itt” (I3 r.), „acaréc tinctec eh három *dologrul róüideden* írnom” (címlap v.) stb. (4 adat), de: „AZ GO’NASROL.” (O2 v. fejezetcím) stb. (2 adat). Ebből azonban semmiképp nem következtethetünk egy *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* típus léte. Valószínűleg ablativusban is előfordulhat benne zárt változat, csak a mintákba ezek nem kerültek bele. (Jól rávilágít a mintavétel hibalehetőségeire az a tény, hogy az RMNy. 1: 78-ból nincs ablativusi adat.) A műről MOLNÁR megállapítja: „A *-tól/-től* esetében már majdnem egyöntetű a zártabb alak használata, a *-tól* csak mellékvariánsként fordul elő” (MOLNÁR 1963: 95). Feltehetőleg tehát a *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-tűl* típusba tartozik.

D) A zárt alakváltozatot is tartalmazó nyomtatványokat összességében a következő csoportokra lehet bontani.

1. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* típust képviselők (21 mű): RMNy. 1: 15., 64., 74., 125., 158., 160., 162., 169., 171., 205., 222., 246., 269., 308b, 328., 334., 342., 348., 360., 367. Ezekben előfordulhat ugyan zárt ellenpélda, de különböző mértékben a középzárt alakok dominálnak. Vagy a csak ablativusban zárt ragsorból fejlődtek, a nyíltabb irányú analógiás kiegyenlítődes útján, vagy a tiszta középzárt típusból alakultak úgy, hogy ablativusban megindult az ingadozás, ám a középzárt forma még domináns bennük.

2. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-tűl* típust képviselők (7 mű): RMNy. 1: 13., 192., 259. 320., 341., 345., 368. Ezekben a *-túl/-tűl* változatot tartalmazó ragsor kiegyenlítődesé indult meg középzárt irányba, vagy esetleg a tiszta középzárt ragsor ablativusi ragjának a zárt alakváltozattal való váltakozása kezdődött el.

3. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-túl* típust képviselők (12 mű): RMNy. 1: 8., 109., 144., 164., 194., 260., 280., 311., 322., 343., 359., 362. Ezek vagy az eredeti, csak ablativusban zárt állapotot képviselik, vagy a tiszta középzárt állapotból kibillenve, ablativusban már zártak.

4. A *-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rúl/-rúl, -túl/-túl* típust képviselők (3 mű): RMNy. 1: 297., 344., 346. Ezek a zárt irányú kiegyenlítődés első lépcsőfokára jutottak. A delativus még egyformán előfordul bennük középzárt alakban is.

5. A *-ból/-ből, -rúl/-rúl, -túl/-túl* típust képviselők (11 mű): RMNy. 1: 49., 77., 78., 88a, 173., 213., 295., 296., 308a, 340., 350. Ezek már a delativusban is dominánsan zártak.

6. A *-ból/-ből ~ -búl/-búl, -rúl/-rúl, -túl/-túl* típust képviselő (1 mű): RMNy. 1: 349. Ebben már elativusban is megindult az ingadozás, de még tartják magukat a középzárt alakok.

7. A *-búl/-búl, -rúl/-rúl, -túl/-túl* típust képviselő (1 mű): RMNy. 1: 294. A teljesen zárt változatok dominanciája a kései ómagyar korban még példátlan volt (vö. KOROMPAY 1992: 374), a XVI. században azonban már nyomtatott könyvben is találunk rá példát: a Bécsben kiadott kalendárium bizonyos Egyeduti Gergely nevéhez köthető, akiről sajnos életrajzi adatokat nem ismerünk. MOLNÁR JÓZSEF (1963.) dunántúli származásának tartja, mert az *-ít* képző középzárt alakban szerepel a műben. Ez az adalék – BENKŐ (1957.) feltevésével megegyezően – a zárt irányú kiegyenlítődés egyik lehetséges központjaként a nyugati országrész valamely területét teszi valószínűvé.

MOLNÁR JÓZSEF idézett művében a változók megoszlásának vizsgálatában bizonyos eredményeket mutatott, ám nem vázolta föl a kirajzolódó rendszert, csak az arányok elnagyoltabb megállapítására vállalkozott. Korpusza hasonlóan reprezentatív volt, ám a ragsor konkrét mennyiségi adatait művében nem közli. Nyomatványonként egy-két példával illusztrálva bemutatja, hogy az egyes ragok esetében melyik alakváltozat kerekedik fölül. A két kutatás eredményei alátámasztják egymást, az általa megállapított típusok megfelelnek az egyes nyomatványokban általam mért zárt–középzárt arányoknak. Jelen dolgozat szempontjából a leglényegesebb az, hogy a korpusznyelvészeti módszer alkalmazása megbízható, releváns adatmennyiséggel alátámasztott eredményeket adott.

5. Ö s s z e g z é s. – A vizsgálat alapján világosan kirajzolódó kép azt mutatja, hogy a könyvnyomtatás nyelvében uralkodó változóérték a középzárt. A tiszta középzárt ragsor – akár eleve jellemző volt bizonyos nyelvjárásokra, akár analógiás kiegyenlítődés útján jött létre – már a könyvnyomtatás kezdeti időszakában is gyakoribb, jellemzőbb (a korpuszban a 103-ból összesen 68 műre). A zárt alakok dominanciája (az előrehaladottabb zárt irányú kiegyenlítődés valamely fázisa) a 4. pont végén felsorolt típusok közül csak a 4–7.-re jellemző, azaz összesen 16 műre. A csak ablativusban zárt típust nem számíthatjuk ide, hisz az esetleg az eredetileg is csak ablativusban zárt ragsort tartalmazó 12 művet jelenti (ezek talán a középzárt sorból ablativusban már zárttá fejlődött típust is képviselhetik, bár ez kevésbé valószínű), továbbá a csak ablativusban ingadozó kombinációt tartalmazó hét művet sem, mert azok már a középzárt irányba megindult kiegyenlítődés állapotát (esetleg a tiszta középzárt ragsorból az ablativusban már megindult zárt irányú fejlődés korai szakaszát) tükrözik.

A rendelkezésre álló adatokból területi megoszlás csak korlátozottan mutatható ki: a kizárólag középzárt alakokat tartalmazók zömükben a keleti nyelvterülethez köthetők szerzőjük vagy kiadási helyük alapján. A zárt dominanciájú művek a következő helyeken jelentek meg: Bécs, Debrecen, Krakkó, Sárvár-Újsziget, Várad. Vagyis a keleti vidék nyomdái közül csak Debrecenben nyomtatnak ilyet, kivételként pedig a váradi nyomatványok között is megjelenik egy: Méliusz egyik műve, amellyel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a szerző délkelet-dunántúli származású, és nem tudta levetközni anyanyelvjárása sajátosságait (vö. MOLNÁR 1963: 180–1), melyek csak azokban a műveiben nem látszanak, amelyek

a kéziratot saját nyelvi ízlésük szerint átformáló nyomdászok (pl. Heltai) keze alatt jelentek meg. A további erdélyi vagy ahhoz közeli (a kolozsvári, a gyulafehérvári, az abrudbányai és a másik két váradi) nyomtatványok mind inkább a középzárt típust képviselik. Vagyis a szerzők nyelvét jobban tiszteltem tartó debreceni nyomdában, amely a korszakban a kolozsvári mellett a másik jelentős példányszámot produkáló műhely, ahol az ország minden részéről érkező szerzők műveit nyomtatják, megjelent jó néhány zárt dominanciájú is. Minderre alapozva azonban nem lehet teljes bizonyossággal kijelenteni, hogy a nyomtatványokban a zárt-középzárt alakok nyugati-keleti megoszlása mutatkozik meg, sőt: a korpusz adatai alapján az éppenséggel megcáfolható, hiszen a biztosan északkeleti származású, és egész életében a nyelvterület ezen részén tevékenykedő Batizi András Krakkóban megjelent műve (RMNy. 1: 88a: Kereztyeni tvdomanrvl valo rövid könyveczke), amelyet minden bizonnyal eredeti nyelvvállopotában hagyhatott meg a nyomdász (vö. MOLNÁR 1963: 128), a *-ból/-ből, -rúl/-rül, -tül/-tül* típusba tartozik (amelynek az északkeleti elterjedtségét KOROMPAY 1992. is megemlíti). Az viszont megállapítható, hogy a korabeli Erdélyben nyomtatott könyvek inkább a középzárt alakokat kedvelték.

Ha volt is területi megoszlás a változatok használatában, a könyvnyomtatás új kommunikációs közege új normát alakít ki: a középzárt irányban kiegyenlített ragzor a nyomtatott írásbeliség sajátja lesz (ez már az első ötven év korpuszában is látszik), míg a zártabb irányban kiegyenlített típus a beszélt nyelv, elsősorban a nyelvjárásoké. Már a kései ómagyarban kitapintható az új norma megjelenése, KOROMPAY KLÁRA kimutatja a kódexek nyelvében a ragzor valószínűsíthetően normatív eredetű középzárt dominanciáját (KOROMPAY 1988: 607–8, 1992: 373–5). A főként XVIII. század eleji beszélt nyelvi megnyilatkozásokat rögzítő szegedi jegyzőkönyvek nyelvében viszont majdnem kivétel nélkül zárt alakok vannak mindhárom esetben (NÉMETH 2004: 60–4), míg a korabeli nyomtatott könyvekben a középzárt alakok dominálnak (BENKŐ 1957: A/2. térképmelléklet). Talán a beszélt nyelviírott nyelvi megoszlás korai megjelenésének valószínűségét erősíti az a tény is, hogy a zártabb alakok dominanciáját mutató debreceni nyomtatványok egy kivételével históriás énekek, amelyek a nyomtatványtípusok közül a legközelebb állhattak a beszélt nyelvhez – hisz eleve élőszóban született s csak később írásban rögzített művek –, továbbá az ugyancsak számos beszélt nyelvi sajátosságot felmutató prédikációgyűjteményekben messze a legmagasabb a zárt alakok előfordulási gyakorisága (átlagosan 21 adat művenként az 5,65-ös korpuszátlaggal szemben). Az alakváltozatok megoszlásában nagyobb szerepet játszik a szövegek nyomtatott mivolta és műfaja, mint a szerzőjük vagy megjelenési helyük dialektusa. Jól illusztrálja ezt a fentebb már idézett Kulcsár György esete, akinek három, időben közvetlenül egymás után, azonos nyomdában, azonos nyomdász közreműködésével nyomtatásban megjelent műve három különböző típusba sorolható: az elsőben egyáltalán nem használ zárt alakokat, a másodikban kis számban, a harmadikban (amely egy prédikációgyűjtemény) pedig kicsivel nagyobb mértékben, mint a másodikban, de a középső nyelvválloási alakok dominanciája végig megmarad. Nyilvánvalóan nem az alsólingvai nyelvjárás ingadozása ez, hanem az új kommunikációs forma alakulóban lévő normái és a helyi dialektus közti különbségek miatti bizonytalankodás. A nyomtatott könyvek közreadásában egyre rutinosabbá váló író egyre kevésbé érzi feszélyezve magát, és fokozatosan nagyobb teret enged nyelvjárása zárt alakjainak, különösen akkor, amikor úgy érzi, hogy a műfaj erre egyébként is lehetőséget ad. Az eredetileg kizárólag nyelvjárasi megoszlást mutató változók fokozatosan beszélt nyelvi – írott nyelvi megoszlást mutató változókká alakulnak, napjainkig tartó fejlődéssel különböző normákat hoznak létre: az írott nyelvben a középzárt alakok egyeduralmát legfeljebb stilisztikai célzattal, a beszélt nyelvet, különösen a nyelvjárasi beszédet imitálva töri meg egy-egy zárt alak, míg a magyarországi nyelvjárásokban kizárólag zárt alakok vannak (vö. BENKŐ 1957: A/3. térképmelléklet). A korábban mindkét megoldást

használó nyelvjárások sajátossága a zártság lesz, míg a nyomtatott írásbeliségé – illetőleg jóval később az annak nyomán alakulni kezdő beszélt sztenderdé – a középzártság. A vizsgálat legfontosabb eredménye, hogy ennek a folyamatnak a korai szakaszát nagyszámú adat segítségével meg tudta világítani, és megmutatta, hogy már a könyvnyomtatás első fél századában – talán a kódexek normacsíráinak továbbfejlődéseként – megjelenik az a tendencia, amelynek eredményeképpen a fent említett írott nyelvi – beszélt nyelvi, majd sztenderd – nyelvjárási megoszlás létrejött.

Túlzás volna azt állítani, hogy a korpuszok felhasználásával csalhatatlan eredmények születnek, ám mindenképp érdemes kihasználni a számítástechnika kínálta lehetőségeket, melyekkel jelentős mértékben megnövelhető a vizsgálatokba bevont adatok száma, és így jóval megbízhatóbb következtetésekhez juthatunk, illetve új lehetőségek kínálkoznak a már részben ismert nyelvtörténeti folyamatok további részletekkel való gazdagítására. Ez esetben rendszerezhetővé vált ötven év magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségének nyelvi változói közül egy kis csoport, az elativusi, delativusi és ablativusi ragok változóinak korábban kaotikusabbnak értékelt, kevésbé rendszerezhetőként fölfogott adathalmaz, és világosan látszik a változóértékek megoszlásából a nyomtatott könyvek nyelvének folyamatban lévő alakulása, az új norma formálódása.

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTÉK JÁNOS szerk., Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.). Debrecen–Jyväskylä, 165–72.
- KALCSÓ GYULA 2005. A megszilárdulóban és a visszaszorulóban lévő névszórágok Tinódi Hoffgreff- és Heltai-féle kiadásában. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXII. Sectio Linguistica Hungarica. 91–104.
- KOROMPAY KLÁRA 1988. Nyelvjárási megoszlás és normatív törekvések a kései ómagyar kor névszórágosításában. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., A magyar nyelv rétegződése. Akadémiai Kiadó, Bp. 2: 605–10.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszórágosítás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Bp., 355–410.
- MCENERY, TONY – WILSON, ANDREW 2003. Corpus Linguistics. 2nd edition. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- MOLNÁR JÓZSEF 1963. A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között. Akadémiai Kiadó, Bp.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnioki nyelvváltozatban. Philosophiae Doctores 30. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZIRMAI MONIKA 2005. Bevezetés a korpusznyelvészetbe. Tinta Könyvkiadó, Bp.

KALCSÓ GYULA

A study of elative, delative and ablative suffixes in the first half century of Hungarian typography

This paper deals with the variation of elative, delative and ablative suffixes appearing in early Hungarian books. The corpus-based study is based on data from the period between 1527 and 1576,

composed of 103 texts representing the independent variables selected: the authors' place of birth, the place and date of the edition, the genre, and other characteristics of the texts such as translation vs. original, etc. The variants of each suffix being originally distributed on a regional dialectal basis also show another kind of distribution: the hypothetical spoken and the analysed written forms diverge substantially more from each other than they did earlier (as, e.g., in the previous period, the age of the codices). Analogical levelling produced a clear borderline between the written (especially printed) and the spoken forms. The written forms of the elative, delative and ablative suffixes display mid vowels, whereas their spoken forms involved high vowels at the time. These forms appear in early Hungarian books as a function not of the independent variables chosen, but of the new linguistic medium itself and of its norms being formed.

GYULA KALCSÓ